

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 112 (1560) 1995 чылдын

июнь 16, пятница

Ат салган шагы 21.00. Садар өртөз 400 рубль.

РОССИЯНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ТЫВАГА ЧОРААНДАН БЭЭР 1 ЧЫЛ БОЛГАН

биле харылаалары, чинжээ, «Сибирь дугуржулаары» ассоциацияны дамчыттыр уштур апаар деп, Президент чугаалаан.

Россия Федерациязын быжыглаары — Президентиниң эң чугула сорулгазы-дыр дээрин Борис Николаевич медеглээн. Бичаарга Тывада экономикаг көргүзүлгөр Россияда ортумаак деңгелден бээин куду солуп турарын ол айткан. Бичаарга Тыва Республика содунуң хуузунда ақша-хорөңдигери биле амьдыраар аргазы чок болуп турар. Бичангаш «бодуларны ақша-хорөңдигери биле чурттаар деп чугаалаар болза, ол чөпүгү эвес содуру ийин. Тываның удурткучулары, хамаатылары бо талазы биле суурдуу эвес. Тываның экономиказын чыңаар тургустууну келтир чүрө-дир. Тываның амьдырлы Россияның чонунуң амьдырал деңгелине чедер кылдыр республикага дузалар ужурулгус деп, Борис Николаевич Ельцин чугаалаан.

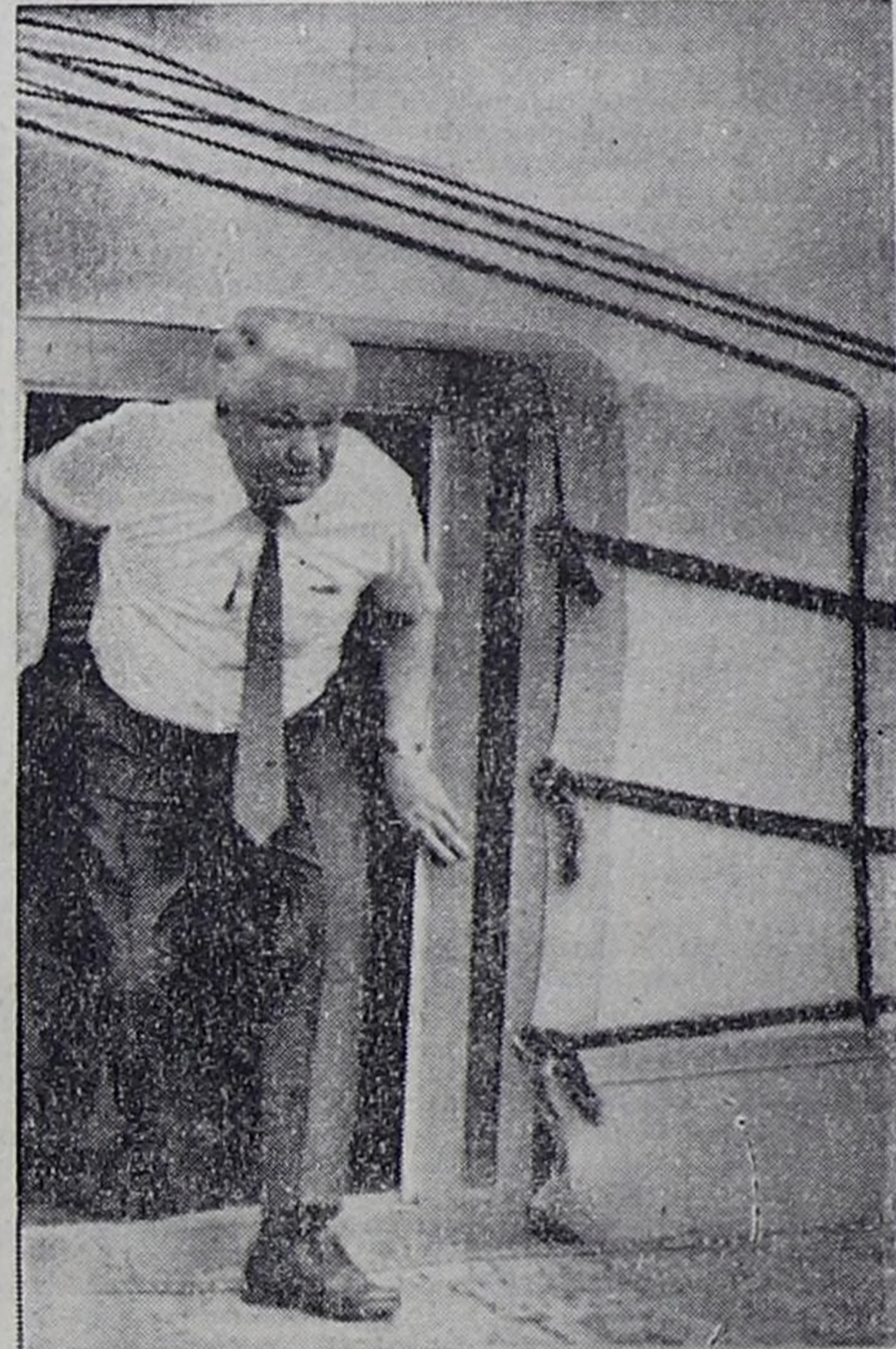
Б. Н. Ельциниң оон ийи чугаалааны болза: «чүгө аазаакчылар биле кызыгаарлаттынар деп содавин турар мен, а Россия бюджетинден шыырак дузаларыны өзүрүн Тываның удурткучуларына мададылаан мен». Рынок харылааларын шингээдин алырынче, реформаларны дүрүс дегеринче тываларны Президент кыгырган.

Тываның бодусу гурла-вырлары байлак дээрин Президент медеглээн. Республика болза мыш биле, электр энергия биле ооду хандартынып, курорт, туризмни сайырадыр аргалык. Республиккада өңне нарын аятыгы — оң инфраструктуразын, транспорт харылаазына хөгжүдери деп, Борис Николаевич медеглээн.

Россияның Президентизи биле ужуражышканың содунда республиканың хөгжүдүзү дүргөдөр, чонунуң амьдыралы экинчи дээрине идегледи Б. Н. Ельцин ыңча илергелээн.

Тываның экономиказын социал адырын хөгжүдөр дугайында оң ат салганын Чарыктарының күндүздөй чедип алыры эргек чугула деп, Россия Федерациязын Президентизи чугаалаан. Төптү болгаш Тываның удурткучулары аразында идегештес турган чорутку чалганын, республиккада националлар аразында дүшкүрүлгү чоруткучу Президент айткан.

Устүндө кылганым бижимдер бо хүннерде таптыла бир чыл болуп турар. Бичаарга-да ол кыска үениң дүргүзүндө бистиң республиканың амьдыралында Б. Н. Ельциниң аазаакчыларында дыкка хөй чүдүлөр херек кырында боттанган. Оларны аразында чамдыктары тодарай чиктер-би биле бадыткан керейн. Россия болгаш Тыва

аар-берге экономикаг кризистин байддында турза-даа, Россияның Президентизи «Тыва Республиканың девискээрин Кыдык Сонгу чүктүң районнарын болгаш аңаа деңгештирген чөпүлгө хамаарыштырар дугайында» № 945 Чарлыкка ат салган. Ол чарлык ат салган хуундан эгелээш күштүг болуп кирген. Бо дээрге бистиң республиканың кыдык-берге агаар бойдузунуң байдалдарында аякылдап, чурттап турар кижилеринге Президентиниң болгаш Чазактың талазындан улуг сагыш човаашкын, деткимче, дузалары болуп турар.

Россия Федерациязын Президентизиң үстүндө айткан Чарлык хамаатыларына дыкка хөй ийигелдерин берген. Бичангаш оң чамдык чүдүлериң номчулгалары сагындары артык эвес:

— Район коэффициентин Кыдык Сонгу чүктүң районнарына деңгештес кужуунарга (Монгун-Тайга, Току кужуунарга, Шынаа суму чагыргазына) 1,5 болгаш республиканың артык девискээринге 1,4;

— немелде шөлөз үстүндө адыр черлеринске 21 хун, республиканың артык девискээринге — 14 хун;

— аякыл телевингине (шалыңга) немелде хуу Монгун-Тайга, Току кужуунарга, Шынаа суму чагыргазына 80 хуу хире, өске девискээрге 50 хуу чедир.

1994 чылда район коэффициентиниң болгаш хуу немелдезиниң күсели хире гектарга чажар. Мынчал кээрде, хову аякылары дыкка саадаар шыкжыл. Бүгү-ле аргалары аякылга турган, темпни дүргөдери чугула апарган-дыр.

Ам кызыл-тас чажылааы чамдык кужуунарда канчаар чоруп турарын доңкулдуу көрдү. Чон-Хемчик биле Таңды кожуун чажылаана доскан. Баштайгы кызыл-тасты 5980 а ийиниз — 23727 гектарда чашкан. Барын-Хемчик Чаа-Хөл, Тес-Хем, Кызыл, Бин-Хем кожууннар ол культураны чажыл доозарынын кырында келген. А республиккада инитизи биле 82242 гектар черде кызыл-тасты чашкан. Бо көргүзүг инити шөлдүң 89,9 хуузу бооп турар.

биле бюджет таланың аякылдакчылары (кадык камгалал, өөредилге, культура болгаш өске-даа) 11 миллиард рубльди, азы аякылдакчы бурзуңе онааштыр 350 мун рубльди алган. 1995 чылда ол немелделерге бюджеттен 28 миллиард хире рубльди үзүп бээр.

— Пенсияге үнер назыхарны кызырган: эр кижилер 60 харлында пенсияге үнер турган болза, ам — 55, хөрөңнөр 55 харлында үнер турган, ам 50 харлында пенсияге үнер. Маңаа холбаштыр 1994 чылда пенсияге 7158 кижи немей үнгөн. 1995 чылдың бирги январьда — 1287 кижи немей үнгөн. Оларга компенсация биле кады 1994 чылда 7,1 миллиард рубльди, 1995 чылда — 1,3 миллиард хире рубльди төлгөн.

— Хөрөңнөрүнн аякыл чын неделязын 4 шакка кызырган.

Россия Федерациязын Президентизиң чугаалаан чүдүлериң эки хандыр болгаш, сайгыры, оларнын күндөй калдык чоруп турар ирги деп айттырың салып алган, шүштүрүп көүрнөр. Оларнын хөй кезини боттанмышкында, КИДИ Тыва Республиканың Президентизиңиң, Чазактың кылып бодуруп турар аякыл-ижи көстүп келир.

Владимир ЧАДАМБА ЧУРУКТАРДА: Бо чурктары Россия Федерациязын Президентизиңиң Б. Н. Ельцин таптыла бир чыл бурунгаар Тыва черге чоруп турда тырттырган.

Авторнуң фотолары.

ҮНДҮРҮГЛЕРГЕ НЕМЕЛ-ДЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Бо удаада Дээди Хуралдын июнь 14-те эгелээш үшкү сессиязын 12-ти денарыг хуралында республиканың саяхөвү биле холбашкан кончук чугула айттырларын чугаалажып турар. Дүүн «1995 чылда республика бюджетин дугайында» ТР-нин хоойлузуң төлөвилелин чугаалашкан.

Оон мурунда хүн «Тыва Республикага тус чер үндүргүлериң болгаш чымдаларың дугайында» 1993 чылдын май 27-де хулаң алганы ТР-нин хоойлузуңа эдилгелер болгаш немелделер кирериниң төлөвилелин бугу талазы сайгарган. Бо сайгарылга ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржак киришкен.

Ук айттырды илеткелди саяхөв сайдынын оралакчызы Н. Т. Салчак кылган. Дээди Хуралдын экономика база аграр политика комитеттериниң каттышкан хуралдарына үстүндө адаттыганын хоойлу төлөвилелин чугаалашкан, инити протоколу тургускан. Ол талазы биле дындагы депутат В. Х. Иргит кылган.

Тус чериниң символикаын (сүлдө медек, хоорайлар, черлер хевир, төөгүлү аттар, оон-даа өске) боттарынын продукциязына аякылаар болза, сайгарылгандан кирген орулганың 0,5 хуузу үндүргүг бээр, ол ыккаш тус-кайыттыг черлерге автомашиналарны тургусканы, квартираларны сатканы, автотранспортту эдилеп турары дээр, тус чер бот-башкарыга социал деткимче болгаш чаа хевириниң социал үндүргүгү база паспортка кирби жидилге лээр үндүргүлөр болгаш чымдаларын немей кирери көрдүгөн.

Айттырды сайгарылгазына киришкен чамдык депутаттар хоойлу төлөвилели:

Депутаттар Л. С. Монгуш, В. Х. Кара-оол, М. К. Анай-оол база-ла кол утказы биле үстүндө саналдакчыны бодалдарыга дүгүлүп турар саналдары берген. Депутат Г. С. М. Иргит ук төлөвилелин ийин биле деткээн.

Президент Ш. Д. Ооржак үндүргүлере немелделер ужуң хөй ажыгаж, политиктиг хөй дүвүрээзин үндүрген херек хөй, бюджеттин шүштү бир кезин республика болу аякылдап ап турар болгаш, бо талазы биле Чазактын компетенцияын кол угланышкынын нарын депутаттарын билги көрүңчө кылгырган.

ДХ-нин Даргазы К. А. Бичелдей сайгарылганы түнөө чугаалап тура, төлөвилелин чүүл аайы биле сайгарылгазы чаа хевириниң социал үндүргүгү база паспортка кирби жидилге лээр үндүргүлөр болгаш чымдаларын немей кирери көрдүгөн.

Айттырды сайгарылгазына киришкен чамдык депутаттар хоойлу төлөвилели:

ДХ-нин Даргазы К. А. Бичелдей сайгарылганы түнөө чугаалап тура, төлөвилелин чүүл аайы биле сайгарылгазы чаа хевириниң социал үндүргүгү база паспортка кирби жидилге лээр үндүргүлөр болгаш чымдаларын немей кирери көрдүгөн.

Хат-халаптын уржуундан сууруң сайгалган, харылаа удазыны үзүлгөн, чамдык чагылар ийден берилгэн. Бажынарнын сонгалары база объектал каапкан. Херимир кээп дүшкүлүн. Кудумчуларда теректерин будуктары сыгылаан, чамдыктарын да-

Хат-халаптын уржуундан сууруң сайгалган, харылаа удазыны үзүлгөн, чамдык чагылар ийден берилгэн. Бажынарнын сонгалары база объектал каапкан. Херимир кээп дүшкүлүн. Кудумчуларда теректерин будуктары сыгылаан, чамдыктарын да-

Хат-халаптын уржуундан сууруң сайгалган, харылаа удазыны үзүлгөн, чамдык чагылар ийден берилгэн. Бажынарнын сонгалары база объектал каапкан. Херимир кээп дүшкүлүн. Кудумчуларда теректерин будуктары сыгылаан, чамдыктарын да-

Хат-халаптын уржуундан сууруң сайгалган, харылаа удазыны үзүлгөн, чамдык чагылар ийден берилгэн. Бажынарнын сонгалары база объектал каапкан. Херимир кээп дүшкүлүн. Кудумчуларда теректерин будуктары сыгылаан, чамдыктарын да-

Хат-халаптын уржуундан сууруң сайгалган, харылаа удазыны үзүлгөн, чамдык чагылар ийден берилгэн. Бажынарнын сонгалары база объектал каапкан. Херимир кээп дүшкүлүн. Кудумчуларда теректерин будуктары сыгылаан, чамдыктарын да-

Хат-халаптын уржуундан сууруң сайгалган, харылаа удазыны үзүлгөн, чамдык чагылар ийден берилгэн. Бажынарнын сонгалары база объектал каапкан. Херимир кээп дүшкүлүн. Кудумчуларда теректерин будуктары сыгылаан, чамдыктарын да-

Россия Федерациязын Президентизи Борис Николаевич Ельцин албан-ижи аян-чоруун кылдып, Тыва Республиканың наймыс-лалы Кызыл хоорайга келгенден бээр таптыла бир чыл болган. Ол эртен чылдың июнь 15-те Кызылга келгеш, июнь 16-га чедир бистиң республиканың хөгжүдүзүн дүргөдериңге хамаарышкан чугула айттырларын республиканың удурткучулары биле, чонубиле ужуражылгаларын үстүндө чугаалажып кылган болгай.

Россияның Президентизи Тыва черге келгенин каанчаар-да аажок улуг ийинде-политиктиг болушкун кылдыр медеглэткенин эл билер бис. Шынаа-ла, оон мурунда Тыва черге ССР-ниң, Россия Федерациязын күрүне баштыгы кижиниң буду черле башып көргөн. Шап мылгы чорукту чедип алыры Тыва Республиканың баштайгы Президентизи Ш. Д. Ооржактын кингөн үлүг-хуузу канчаар-даа аажок

улуг. Ол Россияның Президентизи Тывага чалаар дөш оон-биле хөй удаа ужуражып, белеткел аякылар барык ийи чыл дүргүзүндө чорудуп келген. Ш. Д. Ооржак биле ужуражылгалар үстүндө Борис Николаевич Ельцин Тыва дугайында дыкка хөй чүдүлери билип алган.

Бичангаш оон Тывага келгенин республиканың чонуну улугу биле хундүлү көргөниң немелде кылдыр үнелди берген болгай. Ол мыккаш Россияның регионалдык болгаш национал политиказын чаа хевирлерин болгаш утка-шынарын дилеп тыпарың, оон шындык күрүне тургузуң чедип алырың улуг ийги болганын чугаажык.

Россия Федерациязын Президентизиңиң Тывага чоруп турган үстүндө оон албан-ижи аян-чоруун масалыг информация чепсектеринге чырыдыр журналистерин аразында кирип, тыва черин хундүлүг аалчызын чарган черле-

риден материалдары, фоточурктары бистиң солдунга берген мен. Бичангаш Борис Николаевич Ельциниң бистиң республикага чоруп тургаш чугаалаан чүдүлериң чамдызын ыңчангы медеглелдерин блокнотундан база каттап ушта бижип көрөй.

Россия Федерациязын Президентизи Борис Николаевич Ельцин Тывага кээп чораян үстүндө республиканың удурткучулары биле ужуражылгазына «Россияның девискээриниң хөгжүдүзү деңгелин чангыс аай эвес. Бичангаш оларнын хөгжүдөр айттырларын чангыс аай кылдыр көрүп болбас» деп чугаалаан.

«Тыва болза Моод биле кызыгаарлашкык. Кыдат биле база харылаагың, ол бугу харылааларың кал-бартыр херек» деп, Россияны Президентизи оң-задал айткан. Экономиктиң нарын байдалдан Тыва Республиканы өске черлер-

тар яамызын сайды Александр Санчат, оң орадалчылары республикада аныктар айттырларын талазы биле дындакчылар кылган, аныктарын айттырларынга харыны бээр.

Президент биле ужуражылга келериниң чалап тур, аныктар. Бөгүн бисти дүвүрээп чоруп айттырлар, шаптаразынар-ла хөй болгай.

Светлана МОНГУШ.

ХҮННҮН МЕДЭЭЛЕРИ

Тыва Республиканың Аныктар яамызы Кызыл хоорай чагыргазы биле июнь 1-ден июль 1-ге чедир кады аякылдакчыланган планын тургускан. Бо хүннерге чедир кайы-даа тала хоорайны кудумчуларына дейи-лерин чорудуп, аныктарын аякылаа хаара тудар талазы биле улуг аякылда-

Часкы соок хүннер узамдыкканындан, республиканың кужуунарында аякыл аягыларын шөлдөринде тараа аймазын чаштырдылаа ам-даа уламчылап турар. Тыва Республиканың Статистика талазы биле күрүне комитетинин июнь 13-теги медээзин өзүндө алырга, тараа культуураларын 124340 гектарга чаштырган. Ол дээрге инити чаша чогуур тараа культуураларын 66 хуузу-дур. Инитизи биле республикада кызыл-тасты 82242, чинге-тарааны 399, кукурузаны 584, чапты чыдаг сипени 11662 гектар шөлө чажарын чашкан олуртун олурткан. Кукуруза тарылаагы чер албаан. Чүгө 16 хууга күстүттинген, Картофель олуртулаагы база ында 47-ле хууга боттанган. Чинге-тараа чажылаагы ам-даа муң

Чаштырылга ам-даа уламчылавышпаан

Отчөдун берген

Кожуу активиниң хура-лыга кыштаглаашкыга белеткел аякылдын чоруп турарын дугайында айттырың чугаалашкан, Албан черлериниң, бодурулгелерин, аякыл-агыларын үндүрткүчүлериң дыңгезен. Кыска белеткел аякылдын сун-тырбы айнын эгезинде түн-неп чугаалажык болган. Кожуун боджөдөиниң байдалы биле саяхөв килди-

Чыгыдылга-95 (III)

«Шын» солунун чыгыдылгазынын хуулазын июнь 20-ге чедир узаткан

«Шынның» 1995 чылдын ийги чартында номчукуларга чыгыдылга өртөз:

6 айда — 42000 рубль.
3 айда — 21000 рубль.

ӨКПЕ ААРЫН ӨӨСКҮТПЕС ДЭЭШ

Тывага өкпе аарынага удур диспансер (амгы үеде «Фтизиатрия» катгымжышкыны) тургустуна-ла, 50 чыл болган. Оон чөөктө чаа демделеп эрттирген. Күрүне филармониянын залына республиканың аңгы-аңгы кожуунуларын, Кызыл хоорайда коочуун эминер, чалаткан аалчылар чыгып келген.

Байырык хурады Тыва Республиканың Ички камгалам эм болган техникти хандырыкта ламзынын сайды Б. К. Күдөрөк айткан. «Өкпе аарынага удур диспансерин 50 чыл юбилейин таварыштыр чыгып-ганнара байыр чедирбишаан, калык камгалам айтырыгына хамаарыштыр республикада тургусту-нуп турар айтырыгыра, моон сонгаары сорулдарга доктаган. Шынап-ла, мурунку чылдарга болаарга, сөөдү уде республиканың ырак-уак черлеринде турп турар малчынарга, ачыларга, сүт-бараан фермаларына эмчилер ховар аалчылар апарган дээрзи билдинир. Оон кол-ла чылдагына автотранспорт аймааның чедипшинде, кывар-наар материалдыг узуктедип, өрткө-уезиниң улгатканында, Ол ичкаш халас үлөп турар эмнер ховартаан, а эм-дом салып алып акша-төгерик ырак-уак черлерде чурттап турар кижилерге берге айтырыгы болуп артышаан. Оон уламыдан чогуур үезинде эмчи шинилгеини эртпес, аары-аркыкты өскүдүп аар чоруктар хой-биле таварыштыр турар. Маана хамаарыштыр яны-бүрү оруктары дилеп тывар талазы-биле хемчеглерин аларын сайыт чугаазына демделген. Диспансер дериг-херексел талазы-биле берге байдалын өөренип көргөн, 80 млн. рубль өртектиг «УЗИ» дээр нарын аппараты саттып бээрли ол азаан.

Хой чылдар иштиде республиканың өкпе аарыгынага удур диспансерин удуртуп келген эмчи К. Н. Пой диспансеринг эртен орунуна тодаргай доктаган. 1945 чылдың апрель 28-те областың калык камгалам киди-зиниң 81 дуугарыг доктазы-биле Тывага өкпе аары-гынага удур диспансерин акыдарын доктааткан. Оон-да мурунда, ТАР үезинде, акы-дууна ССРЭ-ден эмчи-санитар экспедиция 1928-1933 чылдарда акылда-нын түнделинде республикада өкпе аарыгынагага бай-далынын талазы-биле тодаргай шинчилеп акыдарын чо-руткан. Оон түнделинде стационар орун 22-ден 85 четкен. Эмчилериниң саны 1 ден 30 кижиге өскөн. 1941 чылда Балгазына 30 орунугу санаторийни ачканын. 1952 чылда ишти орун саны 125 четкен. Ол үеде рес-публикага акылдап турган экспедиция дүвүрээзиниң түнделди үндүргөн — шинилге эртен кижилеринг 10 хууу-ла аарыг болган.

1955 чылда И. В. Сталин аттыг Балгазын санаторий-нин Новосибирскиниң эми институтунуң доозукчуу А. Л. Кучеров удуртуп берген. Ол амгы үеде Москвада өкпе аарының эртем-шинунал институтунда кидис эртелекчи, доктор, профессор, Бо хурадыг хундугу аалчызы, 1957 чылда өкпни кезип эмизерин эгезген. Ычан ишти орун саны 220 четкен. 1945-1960 чылдар-да кожуунар төлтөргөн өкпе аарының салбырлары ачканыгылаан. 1968 чылдан эгелеп 60 хүдигер чедир республиканың өкпе аарынага удур диспансерин К. Н. Пой удуртуп келген.

Өкпе аарын Тывага эмизер талазы-биле төлөпиг үдүг-хуузу кирип келген эмчилер: Т. М. Зверева, Т. Н. Яков, Р. Г. Вайнштейн, В. И. Каракаев, И. В. Каракаева, А. Л. Кучеров, Е. А. Леман, В. В. Золотых, В. Г. Зыкова, А. Г. Дьякова, Д. Ч. Ноонай, Т. О. Бадарык, З. Т. Салчан болган өскелерин да хой-үлөс адал, оларын улус чоңа чедирген ачы-буянына өөрүп четтирбестин арзык чоң.

1990 чылда чедир өкпеден аарыры, уаг кижилеринг болган бичи чаптарын өлүп ховар чоруу кызы-рыдалыг болган болза, 1991 чылдан эгелеп көвүдөп эгезени амгы үеде үдүг дүвүрээзини болдуруп турар. Оон кол чылдагына — өкпе аары социал аарыгы-га хамаарып турар чүве болганда, бир дуугарына, чоңунг амыдырал-чуртталгазынын деңгелинде үдүг хамаарылыгы дээрзи билдинир. Алы-чөмүн, эм-домдун, идик-хептиг өрткө уезиниң улгатканы, кижилеринг чурттап оораның арыг-шевери, ой-тап чыгыг, чырыктын чедипшези үдүг салдарын чедирп турары билдинир. Оон-биле чергелештир кем-херек алаандан хой аарыг кижигер хосталып кээп, оон неттердеги ту-тары база салдарыг. Байдал бо хөөдээр турар болза, өкпе аарында аарыры чорук моон-даа сонгаар эзер дээрзин К. Н. Пой демделген.

Тывага хой чылдар иштиде өкпе аарын эмилеп, үдүг-хуузу кирип чораш эмчи, амгы үеде Москвада доктор, профессор А. Л. Кучеров болдунг чугаазына Тывага чүгте 8 орунугу салбырлар эгезелди, амгы үе-ниң сайбарангай эмилге төвүнге чедир эртен орун онзаал демделген. Ылангы амгы үеде «Фтизиатрия» төвү бедик мергежилдиг кардар-биле хандырткан. Оларын иштиде 2 кижиг эртем кандидаттары болуп турар. Ол Тыва-биле моон-даа сонгаар быжыг хары-зааны тударын азаан.

Тыва Республиканың Президентиниң болган Ч. Га-зааны Администрациязынын удуртукчуу В. С. Очуру-оол диспансерин 50 чыл таварыштыр Президентиниң болган Чактыктын өмүназынде байыр чедирген. Оон соонда коочун болук эмчи акылдакчыларыга Чазаак шаңналарын тывыскан.

Тыва Республиканың Президентиниң төлөлекчиин, Кызыл хоорай чыгаргызынын даргазынын орадакчызы С. Н. Арапчаа, калык камгалам акылдакчыларын профессор обкомунг даргазы Е. В. Черногозов, ко-жуунунал төл эмнегелериниң төлөөлери, өскө диспан-сердерин удуртукчулары, хоочуннар чыгыг-чымакч состерин сөгезен, бедик-сөзгөн, ашпа-төргөрүн-даа тывысканар. Хурадыг киржикчилери солук концепти-да көргөнгөр, боттары ойнап-хөглөп, танды-самга чи-жип мага ханганар.

Кижиге калыкшылан эртен чүве кайла боор. «Ка-дык-чаагай болунар» — деп ургулчу чокунууруву-стун даа ужуру ында. Уе-шаг берге-даа болза, боттары-нын уйгудык харамаанын, чоңунг калыкшылап дээрзи акылдап чоруур эмчилеринске, аарыг кижилерин ажап-тежээп турар буныгыг кижилерге бүгү-ле экини күвезестин аргазы чоң.

Алдын-оол МОНГУШ.
(«Шыныгы» көрр).

ХООРАЙЫВЫС ТӨӨГҮЗҮ

Республиканың 60 маа-дырлар аттыг чурт-шину-лел музейинг Туранда сал-дырында 3-4 хире бичи казаналар чуртп каап эк-нонап бар. Ол 1885 чылда амгы Тураның калыг тур-ганын көргүзүп турар. Ын-ганга бистин хоорайывыс бө чылыг 110 харлар.

Тыва бөкүкүсүмүн 1945 чылдың августун эгезинде хулап алган доктаалын дег-саан чорду. Төөгү тала-зы-биле турскаалдыг чер-лер бо хоорайда эвези эвес. Музей салбырының туруп турары ол бакыгына Тыва-нын Арат намын тургузар дугайында чээрби чылдар-нын эгезинде төөгүдүг ху-рал болуп эртенни, оод дапшылда турскаал самбы-ра херечилеп турар.

Хоорайда хамааты дай-нының идеялык киркичи-лериниң ниңи турскаал, кызыл партиянаар Антон Барановка, Владимир Да-нилкинг, Александр Нор-кинг 1941-1945 чылдар-даа Ала-чурттуг Улуг дайынына амы-тынын бер-ген эми турскаалга ту-раскаалдар бар. В. И. Ле-нинге турскаал база бар.

Чөөктө чаа болдунг 60 чылын демделген Тывада баштайы колхозтарын бир-ээзи леини орденин «Ы-зыл тарачын» колхоз бо черге тургустунган болгаш ам-даа коллективтиг бүдү-рүлөп болуп, багай эвес ту-реддерин чедип ал турар. Колхозун баштайгы органи-зациялары, ам бистин ара-виста чок Григорий Рома-нович Катпын, Феда Матвеевна Кошкарова, Петр Митрофанович Кошкаров, колхозка эки акылдаш, Ле-нин ордени-биле шаңнакчы-лаан, Дина Родионовна За-вьялова, Пульферия Евсти-гневна Фунтикова, Дмитрий Спиридонович Доронин, Виктор Григорьевич Сива-ев, Михаил Багай-олович Сарыг-оол, партия акыл-дакчы чоранын Михаил Савельевич Харченко, Ми-хал Кукучлов Кордуг-оол, Яков Устинович Савкин, МТС директору чорашан Григорий Павлович Бала-нов-даа, амгы үеде чурттап чорууп, колхозту үр үеде

даргалал чорашан, Социали-стик Күш-акылдың маадры Петр Васильевич Астафьев, механизатор Николай Иван-ович Овчаров, РСФСР-ниң школазынын алдарлыг баш-кызы Нина Васильевна Се-лина Туранга акылдап, чурт-тап чорашан болгаш чурттап чоруурлар. Ада-чурттуг Улуг дайынының фронту-чурларына 85 туралычлар амы-тынын берген. Оларын дугайында чыгыг сактышы-кынар бич-хемчилерге он-за үнелиг, оларга үлөгер болуп чоруур-даа.

Мен Туранга өөренири-биле эң баштай 1940 чылда келген мен. Ынчаарда анаа Тока аттыг (амгы Ленин кудумчуу) база Дружба деп 2 бичи кудумчу, база 2 доора кудумчу (Советская болгаш Красных партизан) бар чүве. Тока аттыг кудумчунун үстү талазы кол-дууда амгы Загородная деп кудумчуга четкен, оон үс-түнде даяр чөргө 250 метр хире ыракта амгы эмнегел-рин кезип эмизер салбыры-нын турар черинге эң баш-тайгы эми бакыгы бар чүве. Алдын талазы кол-дууда ла амгы Рабочая кудумчуга четкен. Дружба кудумчунун үстү талазы ам-гы музей үстүнде коза ба-жыг, а оон ынай 200 метр хире черде шагалда чериниң бичи бакыгы даяр ор-тунда турган. Ынчаарда анаа оод даргазы биле «бир хоорай шагалда» деп шил-тү 2-ле кижиге акылдап тур-ган, а 1965 чылда эгезинде безин анаа 14-ле ки-жиге турган. Дружба кудум-чунун адикти талазы амгы Пионер бакыгынын азданга 2-3 хире бичи бакынар турган. Оларын чыны-биле чынын тергеп безин эртен берге — тулаа турган чер.

Ол үеде Тураттын бөжө-вүн №1, №2 школалары-нын 2-2 тудулары болгаш клуб амгы чөм салдындап өскелери бичи чыгыт бакы-наар чүве. 1946 чылдын эгезинде Туранга 960 хире кижиге чурттап турган. 1945 чылдын эгезинде районга фельдшерлерни санааска, чүгте 1 эми акылдап тур-ганын ал көөргө-ле, ол үениң хөжүмдөзиниң байдалы билдине бээр боор.

Кожуунун-даа, оон төвү Туранын-даа экономика бол-гаш култура талазы-биле дүргөн хөгжүдүзү чүгте совет эрге-чагырганың чыл-дарында чедип алдынганын анаа үр чылдарда—22 чыл иштиде район Советиниң күзгөки комитетиниң дар-газына акылдап чорашан болган дидими-биле бүзү-редин болуп мен.

Төпчүктөн капитал са-лышканының эвезинде бар-будуруге болгаш соци-ал-культураны тудуларын алгыдыр тудар амгы бистиге черге дыка калбарган тур-ган. Оларга универмагтың (холушак бараанар са-ды), №2 уруглар сады-нын, яслинин, район эмнегел-гезиниң эрги бакынары-нын, школаның, иштиги херектер кидизиниң туду-ларын хамаарыштырып бо-лур. Чаа тудулар база хой кылдынгылаан. Бергелер туржаок, амгы үеде Ту-ранда кожуун эмнегелди, 2 ортумак школа, уругларын уран чүүл болгаш спорт школалары, Туран фермазы-биле катал аларга, школа наанын чөтпез уругларын 5 албан черлери, тудуг кыл-дыр болгаш ыш белектерге организациялар, анымыр-тывыш акыл-агыи, септел-ге-техниктиг бүдүрүлгө, амыдырал хандырылга бол-ган коммунал-чуртталга эр-гелелери, хлөб заводу, ар-га-ыш акыл-агыи, үлөт-пур комбинаты, 2 библиоте-ка, «Колос» культура ба-жыны, Пионер бакыны акылдап турар. Боувустун эки-төгериниң-биле амгы үеде туранычлары теле-виденинин 3 программанын көрүп турарын чедип ал-ган бис. Ол даш шагал Ча-каа черинге хемчег алып чыгып-даа турдум-на: ини-шатива дээр.

«Эле тургустунушкуну-н» мурунда чылдарда Туранын бүгү бүдүрүлгө-лери дыка эки акылдап тур-ган деп болур. Кожуун чы-гыргазынын күженишикин киржиге, үдүрүлгө-лө-биле хоорайны чакы хар суундан камгалаар үдүг чал-дар тутканын. Советская кудумчуга сүт бадар буганы алдым чартаканым, сүт продукцияларын болбазы-рапыл бүтүрө черни тут-каш. «Кызыл тарачына»

шылтидип бергени, далгаз дээрбөзүнн дериг-херек-седирин салып өскелетин, эмнегелни 2-ги ээлчезинг саксаткан тудуун дүргө-дип эгезини, хоорайның сүт дамчыдыгызын 2-ги ээлчезин тудуп эгезини чон сеткил ханышкыны-биле үдүдүгүзүп турар.

Амгы үеде Туран хоорай ууун-даа, доора-даа дугуар дыка үлүг шөлдө калбарып чоруй барган. Хоорайның 40 ажыг кудумчуларында боувустун күжүвүс-биле туд-дуп эгезин, доосканынске кожуун чагыргазынын 3 кайт бажыны, №1 школа-ны, универмагты, №1 уруглар садынын, күрүне бакызынын салбырынын, орук тудуунун эргеленин, септелге-техниктиг бүдүрүл-гөн, септелге-тудуг эр-гелди турган черин, эм-негелни 2 салбыры турар 2 кайт бажынары болган 10 ийи-ниң кайт чурттап бажынары бар. Эмнегелни ам 3 кайт үлүг бажынын, 2 кайт полдизиниң туду-дун үрүлчүлөп турар.

Хоорайда 1600 ажыг өт-бүлелерде 6000 амгы 20 чыгы националдарын кижилер эң-айбардыг акыл-дап, чурттап, өөренип турар-лар. Оларын иштиде өскө-өскө нацияларын кижилеринден тургустунган ин-тернационал өг-бүлелер база көөп болуп турар. Оларын аразында Россия-нын болгаш Тываның аалдар-дыг акылдакчылары, ССРЭ-нин орденини болгаш ме-даллары-биле шаңнаган-нар база эвези эвес болуп турары өөрүнчүг. Дайынын болгаш күш-акылдын хой-хай хоочуннары аныктар кижилеринге идеялык ийи болгаш хоорай чагыр-ганын талазында база-ла кичээлине дашкаар ар-тапайн турарлар.

Кожуунда-да, хоорайда-да радио-жүдүг болгаш телефон харылазыны дыка неттерден. Бич-Хемде ажыл-дар турар 1600 хире теле-фончун 1200 ажыг чурт-талга бакынарында а Тур-нан хоорайда, оон иштинде 1300 хире телефонун 920 ажыг чурттап бажына-

рында тургустунган. Ынчалза-да, хоорайывыс-тын 110 чылыг акылда бар чөтпестерин узукка-рынче угландырып, демдел-ээр болузувса, ол коңугч чөп болур ийи. Хоорайга турган септелге-тудуг уястугу хоорунг дүшкө. Оон дээрдевес бүдүрүлгө-лөр ам-даа хоорайда эвези эвес. Септелге-техниктиг бүдүрүлгөн, кожокооптун, амыдырал хандырылга, ко-жунг албан черлериниң амжылын үндөзүн-биле кир-гизер дээр бот-илекпейл, тыгытыр болуру чүгүлө, Курган областан Куртаалы районунг үлгери-биле тургузуп алган, багай эвес акылдап турган 8 хире ча-гыг хулап алып черлери-вистен Туранда чагыг чер арткан.

Туранда тытып келген хой хуууда-да, коллективти-даа чинжиге саттылар-биле кичил ажилдарын кож-кооп бодавайн-даа турар хире. Төп кварталда бирээ-зинге-ле 10 өг ишти чурт-таар 8 бакыг, №2 школа-ны 7 хире тудулары, аал-чылар бакыгы, столовая, универмаг, 2 дөсгад, ханды-рылга чери, харылзаа бел-дирини болук бакынары төптө одалга черинде коштунган. Туран фермазынын чуртталга бакынары, бүдүрүлгө тудулары, «Кызыл тарачынын» төвүнде бүдү-рүлгө 20 ажыг 2-4 аал ишти чурттап бажынар, Куйтура бакыны төптүн одалга системазында иштунган. Хоорайда оон амгыда, хуула-ла, комму-нал-даа чуртталга бакы-нарын санааска, 20 ырак-уак камдызы кожа тууар олак херлери (котельная) хой ыш-бузун үндүрүп, ол чоңунг кадыкты хова ве-дирбишаан хөвээр. Оларда каныг-даа тускай немеле дерилер кылдынганын. Олар-ның турар черлеринг аа-ры-биле одалга черлерин эвезедип, улгаттыр кожа-ры чүгүлө.

Хоорайын барын кезээ шууг ноганчытынамыны биле моон соңгаар эптө-жип оран арга чок. Олур-ган теректерин чамдызы-нын кеспезинде хат-шуурган үезинде олар уш-

башкарып чорууру ол Ра-йонун суур бурунне ам-даныг чаагай хлөбти чедирп, үлөс чоңу тоттур азырал чо-руу кижиге ол дие, хөөргөп эвес. Хлөб-биле өнөш, сарыг-өңүг машинаны үлө-биле кижиге буруу таным, бичи уруглар еуг ол машинаны көрүп каанла, хлөб машиназы келди-лаа дивес, анаа-ла хлөб келди деп алыржырлар. Чоңуна буян-чолугу бо чо-лаачы пенсияге үнө-даа, хө-жөвүз амгына артып, чоңум-га хлөбти чедирп берип, акылдаар мен—деп чуга-лаар кижиге болду. Өөренип ажылынга кым-даа ындыг-ла

Хоорайын барын кезээ шууг ноганчытынамыны биле моон соңгаар эптө-жип оран арга чок. Олур-ган теректерин чамдызы-нын кеспезинде хат-шуурган үезинде олар уш-

ыйнаан харин деп боламын. Кыштын согулга, чайын эгезинде чөлаачы кижиге ындыг белеч чүве каяа турар. Бо ажыла эрес-дидим, тура-соруктуг кижилер акылдап шыдаар дээрзи чугааког. Тыва улустун чугаазында «хо-о» деп үлөгер чугаа бар. Борбак-оол Сат ындыгынын бирээ-зи, ажыл-үлөзүн бүдүрүп, амыдырал-чуртталгазы аас-кекелдеп, чычана хөлге чүгү-руг мангы-ла болурун хоочун чөлаачыга күзээр-дир мен.

Санау Тулуш. Кызыл-Тайга суур. Сүт-Хөл кожуун.

Михал ДАМЧАЙ. Күш-акылдыг хоочун.

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Мурнакчы чөлаачы

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

АВАВЫС ЭКИ ТУРАЧЫ ЧОРААН

Чырык чер кырында не кижиге бергени, чаагай сеткилдиг, эрчим, үнелиг кижик чок. Ынчааш эрчим ийак ававыс Амаа Бөдүрүкүевна Монгуш дугайында бижикседим. Ол эки турачы тыва санитар кыстарын бирээзи, 1940 чылда Чайлаг-Алаак школазын дооскаш, он ады харынында Чадаана эмнегелниге акылдай берген. Балдыгы канчаар артылап-аштаарын, канчаар шарпалта-рып ол чарт өөренип алган бергелер арван кижилерге эмичини баштайгы дуаазы-нда хире-шаа-биле көргүзүп-тер аларган.

Ала-чурттуг Улуг дайынын эге чылдарында ополчен шеринге кирип, ийи чылды шериг программанын шин-гээлип алган, эмнегеле ажылдашышан ополчен шеринге санитарструктордан база турган.

1943 чылдын августа Ча-даанга эки туралычы болуп тургуп эгезден. Оларын аразында Байлак Ооржак, Часкал Сарылар деп таным-лы уруглар база бар болган. Бистин ававыс база фронту-же чораларын дугайында дилетип өргүдөлөп кирип каял. Кыргак ала-неви, Бө-дүрүкү ирей-кадай, Ча-даанын Хавак баарындап чорумал машина дооскаш, уруун Кызылге үдөп, бурган башкыга тейлеп, чалбарып кааннар.

Фронтуге айттыр санитар уругларын оң дугары бистин ававыс болган. Санитар-структорун эге билин Ча-даана эмнегелниге акылдап турган билди алган болган, дайын үезинде үдүг берген эвезинде таварышпаан. Эмнегеле болуунг тыныга айымалдыг чүве чок, а мында дайын шөлдө, болду-лаа балыктан солдат эжин-даа карак чышев аразында чиритиң болуп.

Бистин ававыс дайын шө-лдүнге нама кирген. Ровно хоорайга тугайа заводу дээр тудулушкунга эки туралыч Соян Төмүр аар балыгдалы-кан. Авам сооп чораш эки туралычын чанына чедип келеш оңу оварымчалыг ботур чыгырып, шинелини өөтүн чедип, хөзөн ажадал-тарга, ол өкпезинде каш чөп-ден өттүр атырган болган. Авамнын холунга ол дайын-чанын характериниң чыры

ажуп калган. Шап ындыг бай-далга каш-даа улаа таварыш-каны авам хараадал, мунга-рал-биле сактып чугаалаар чүве. Сурминге, Икха хеминг эрпиктеринге авамын холун-да долак дайынында каш-даа немеп «бурганнаан».

Дайын шөлдүнге эрес-дидим чоруу дээр ававыс Ала-чурт дайын ордениниң бирги чер-гезин-биле шаңнаткан. Чаныг келеш, баштай Чадаана шко-лазына кижизидикчи башка-лаан. Оон соонда төрөзи че-ри Бажан-Алаакка колхозтуг уруглар салдыг кижизидикчи башкылап, эртелекчөөд, сөө-дүнде пенсия үнүгө поварлай акылдаан. Анык-өскөн аразына кижизидилге акыл-данга идеялык киржил чорашан дээр. «Тыва АССР»-нин аныктарынын дагды-ныкчызы деп хундугу атты анаа тывыскан. Ол дык хой селет, чыштарга кирип, анык-өскенге чагыг-сөзүп берип чорашан.

Ававыс 9 кыстың 1 оолдун мынак нези Бис шүптү онча-мундун Тыванын аңгы-аңгы булуңунарында чоңууска ба-жыг чорашкан ала-невиштин азын сымтай, кызыл ажал-дап чор бис. Эрчим ававыс ававыс чок-лаа болза, ол бистин чүркетеринде дирп хөвээр артып калган. Оон акылдыг-кежээзин, эвиден-ээлдээн эрес-кашпагайы, кылган чемини амданын кижиге кайгап ханмас. «Ие кижиге аштыг-чеминг, чугаа-сооттуг, үнген-кирген чоңуг чоруур улугун үдүг, бичиниң бичин деп хундугу чорунар» деп чагып сурган оларганы кудамга дынналып карамаг кеспүп көр-дир.

Шынап-ла, Бажан-Алаак суурда ававыштың аш-че-лим амзаван кижик чок ди-зиме, черге хөөргөдп эвес. Ол дык шөвер чорашан. Чай-лыг-ла үезинде аргынтанга, дааранган олару. Оон даар-нап куртка тон, чени-чок-тарын, бопук идиктерин бистин акы-төдүс ам-даа кел-ди чоруурлар. Оон көргөш-ле багай ававыстың шөверин кайгап ханмас чен.

Ававыс 6 харындап эр-гел, ала-невиңе дуаазып көр-гүс берген. Уругларынын үдүг болгаш, дымдалып азыражып, мал-муганын кол-да көрп кижиге болу берген. Чадаана хоорайның эмнегел-

эниге акылдай берген, ол даады суур-биле хоорай аразына чааг барып, кээп акылдап турган. Анык-ча-лыг үезинде чааг чырып маргалдазынга кирип, ийи-нур, республика чедип ша-надыг чоранын сактып олу-рар кижиге чүве.

Пенсияге үнгеш, Кызылга көжүп келеш. Тываның хөг-жү-шү теорияга техник-тиг акылдакчыныга акыл-дап чорашан. Ажы-төдүсү азыражып, бистени дээр, ортумак өөредилге черлеринге өөредип ал, эртем-билеге чедирп каан.

Чуртталгазынын сөөдү хун-деринге чед

КӨДЭЭГЕ СПОРТТУ МАССАЛЫГ БОЛДУРАР

Төрүттүнгөн хунуңер-биле!

Көдө чөдөргө спортту сайырадыр, оон массалык чоруун чедип алып деп согулга салган спорт активинин хуралы Эркин суурга артык. Хөй кичи киржикчилег чымшка кожуунун спорт комитетинин кылды чорудун турар ажылдын анализин сайгарып чугаашкан.

Наталья Ламажак, Альберт Хорлуу (Эркин), Васов Кундуу, В. Шойжукчап, Манай Кылгыдай (Нарын), Дадар-оол Чалзырай, Буян Долчут (Морен), Манай Сандыч-чап, Алексей Дудуп (Булу-Бажы), Роман Шинин, Нина Сагды (Бай-Даг), удурутчулар Валерий Сынаа, Толаан Кызыл-оол, Делгер-оол Чооду, Татьяна Саа, Любовь Сандык оларын аттары илеткелде-даа, санал бергенер-даа чоргаарал, хундукел-биле адал турдулар. Эрткен чылдын кожуунун хөдөөжөн куш-культурулары волейболга республикага бири чери алган, база ийи эр спортчулар хуреттин национал хөвирлеринге республикага чемпионнаан.

Спортту хөгжүдүп, сайырадып, массалык чоруун чедип алып болуусуна, оон дык хөйгү ойнап алгыры кожуун прокурору В. Д. Ондар бодунун саналыга чөштүг айткан. Бирөөдө, аныктарына арага-ларыже сундулар, кем-хөрек үлгүдир чоруу чавырлар, ийде, чонунун калык-чагаай чоруу чогуучалыг апаар. Эмчилөөрлерин саны кызырлар, үште, куш-ажыл кылдыр улуустун саны нөмөжир.

Эркин акымыс, дунмавыс Семён Доржуевич САЛЧАК бо хунерде 40 харлаан. Ол Бай-Тайга, Кызыл кожуунарын хөвирлерин иштилинин шугумунга хөй чылдарда ажылдан келген, Дунмалары бистерин бут кырына тургузуп, сөгүш човал, дузалажып чоруур.

Иштики херектер килдистеринде АЪТТАРНЫ ТАНЫП АЛДЫВЫС

Бистин Тывада шийтпидилмейн турар айтырларын бирөө оор чоруу-биле демисел. Благы хузуунда кижилерин, сохостарын чал-маганын оорлар чорук республикага кызырлабайн турар. Сут-Хөл болгаш Чөөн-Хем кижилеринин деви-кээринден сөөлү каш чылдарда оорлаткан мал-маганын хөй кезин амыг үеге чедип тывылбайн турар. Оон өөренип көргөш. Сут-Хөл ИХК-нин ажалдакчылары Ийме, Ваян-Тала, Ишин суурларын чылгычлары-биле сумелешкен. Улуг-Хемини дожу батпаанда, оорлаткан малдарын истет дилээр-биле Кызыл болгаш Улуг-Хем кожуунарын деви-кээрине аъттанымтамыс.

Марафон АЧЫ-ДУЗА-ЧУЗУН-БУРУН МАЛ-МАГАН

Чоокта чаа Бай-Хаак суурун Культура бляжына айырыла шийин килген, «суурун чону, ийи-моон чыгалан аалчылар додуру олдурулган, чоруу 300 кийи олутуу клуу шуут санышсаан. Сидеянын көжөгезинин бир талазында, «Тыва миллионны 70 чыл ою» деп дозунг өске талазында, «Тандынын миллионны 50 чыл ою» деп көрүштүп кылдыр чураш, асылып каан. Бо дөргө шак оо ийи улуг бөйбөйлерге тураскат ан Таңды кожуунун миллионны акылдакчыларынын ортангастан ачы-дуза марафон-дур.

Марафон АЧЫ-ДУЗА-ЧУЗУН-БУРУН МАЛ-МАГАН

Тыва Республиканың Чазааның даргазынын өргү оралакчысы В. О. Оюн: «Сүзү өскөн, төрөн чери Таңды кожуунун Бай-Хаак сууру чүвө, Ычангап Таңды кожуунун акыл-ижинин чедилеерлерин ооза-жыдар-биле денге үлөжип, кожууну бургулар деп чугаалаан, ол Чазааның мурнундан о мун, рууды шилчидип бөзүн алаан. Сосновканың дуржулга-бүдүруге ажыл-ижинин Удурчулары оалыр чедилеерлерин оштайгыларын адасар. Оларнын иштинден эң баштагы миллионна начальниг, кур-ам Бай-Хаакта хундукел дый-талында, алыс төрүтүн чери Туран хоорай чуртуп, Алексей Гаврилович Ириновкту сенаже чалап, аңаа сун белек кылдыр хол шагын, номнарны тывыскан.

Өөрүп четтиришкени БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Бистин өгбелерин Нанчатмаа Эртисевна болгаш Дамбыл Чаварович АИИ-ОЛДАР даарта өг-буле тулуп, кады чуртуп эгезинин 50 чыл оюн, Алдын кудазын демдег-леп эрттирелер.

ОРУК ДЕМДЕКТЕРИНГЕ ДЕГБЕНЕР

Шанда, 1938-40 чылдарда тес-хемчилер мынчары ырдик турган төөгү чугаалар турар. Тес-ле хемин кожуунунга Дески чагай орук болза. Демик чычаан мууун алгаш, Тендеш дивей халдып орза. Калдак-Хамар калдыр артык Каан, аштап алган болза. Кызыл демик чычаан мууунга, Хала чоңка халдып орза. Ам бо хунерде Калдак-Хамар арты ажып каалама орук аштантыган, асфальт-тылаттыган, тес-хемчилер демик чычааннарда сардапкан дембилелер, ырдик алып кээр, оларнын күбөлү күсеттинген, бодал-кымы боттанган. Калдак-Хамар арты ажып кааным марканан машиналары ашпа, келбес дээр, элчелер Кызыл — Ак-Эрик автобузу дээр, кой-ле, Оларны сенажы берге.

Марафон АЧЫ-ДУЗА-ЧУЗУН-БУРУН МАЛ-МАГАН

Чоокта чаа Бай-Хаак суурун Культура бляжына айырыла шийин килген, «суурун чону, ийи-моон чыгалан аалчылар додуру олдурулган, чоруу 300 кийи олутуу клуу шуут санышсаан. Сидеянын көжөгезинин бир талазында, «Тыва миллионны 70 чыл ою» деп дозунг өске талазында, «Тандынын миллионны 50 чыл ою» деп көрүштүп кылдыр чураш, асылып каан. Бо дөргө шак оо ийи улуг бөйбөйлерге тураскат ан Таңды кожуунун миллионны акылдакчыларынын ортангастан ачы-дуза марафон-дур.

Марафон АЧЫ-ДУЗА-ЧУЗУН-БУРУН МАЛ-МАГАН

Тыва Республиканың Чазааның даргазынын өргү оралакчысы В. О. Оюн: «Сүзү өскөн, төрөн чери Таңды кожуунун Бай-Хаак сууру чүвө, Ычангап Таңды кожуунун акыл-ижинин чедилеерлерин ооза-жыдар-биле денге үлөжип, кожууну бургулар деп чугаалаан, ол Чазааның мурнундан о мун, рууды шилчидип бөзүн алаан. Сосновканың дуржулга-бүдүруге ажыл-ижинин Удурчулары оалыр чедилеерлерин оштайгыларын адасар. Оларнын иштинден эң баштагы миллионна начальниг, кур-ам Бай-Хаакта хундукел дый-талында, алыс төрүтүн чери Туран хоорай чуртуп, Алексей Гаврилович Ириновкту сенаже чалап, аңаа сун белек кылдыр хол шагын, номнарны тывыскан.

Өөрүп четтиришкени БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Бистин өгбелерин Нанчатмаа Эртисевна болгаш Дамбыл Чаварович АИИ-ОЛДАР даарта өг-буле тулуп, кады чуртуп эгезинин 50 чыл оюн, Алдын кудазын демдег-леп эрттирелер.